

I. NYELV ÉS IRODALOM

MONDATELEMZÉS*

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

1. A legegyszerűbb játékszett csakúgy, mint a bonyolult szerkezetű elektronikus számológépet előregyártott alkatrészekből állítják össze, s természetesen ugyanezekre az alkatrészekre lehet őket szétbontani. Az összeszerkesztés és szétbontás műveletét tetszés szerint akármikor és akárhányszor meg lehet ismételni. Az eredmény minden művelet után változatlanul azonos marad. Nem így a biológiai egyedeknél, az élőlényeknél. Ezeket tudvalevően éppen az jellemzi, hogy önmagukat reprodukálják, önmagukhoz hasonló egyedeket hoznak létre.

A nyelv mint sajátos társadalmi termék — bizonyos vonatkozásaiban — közelebb áll az élőlények világához, mint az élettelen tárgyakhoz. A nyelv elvont rendszerének valóságos, materiálisan érzékelhető formája: a *beszéd* (egyes előfordulásaiban: *megnyilatkozás* vagy *beszédmű*) nem úgy jön létre, hogy először hangokat, aztán szavakat, majd mondatokat alkotunk, hanem olyan egységekként, amelyek — mint a biológiai egyedek — önmagukban is funkcionálni képesek [1]. Ebből a párhuzamból természetesen nem szabad arra következtetnünk, hogy az egyes megnyilatkozások (beszédművek) ugyanúgy viselkednek, ugyanolyan törvényszerűségek szerint működnek, mint a biológiai egyedek. Ilyenről szó sincs. Az egyezés köztük csupán annyi, hogy minden egyes megnyilatkozás önálló egész; vannak általános és közös, de vannak sajátosan egyéni, speciális tulajdonságai is. Éppen ez a dialektikus kettősség — az általános, közös, illetőleg különleges, egyéni — nehezíti meg a megnyilatkozás, azon belül első-sorban a mondat elemzését. Gépekből, a legkülönbözőbb használati tárgyakból, bármily bonyolult szerkezetűek legyenek is, korlátlan mennyiségű sorozatokat, tökéletesen egyforma darabokat lehet gyártani. De két tökéletesen egyforma megnyilatkozás nincs, aminthogy nincs két tökéletesen egyforma élőlény sem.

Mindebből következik, hogy a nyelvi elemzés (s azon belül természetesen a mondatelemzés) lényege, egyúttal célja a legkülönbözőbb megnyilatkozások sokoldalú vizsgálata; és pedig:

- a) általános, illetőleg különleges szerkezeti sajátságainak megállapítása,
- b) ezeknek rendszerezése, vagyis az általános sajátságok beillesztése a nyelvtani rendszerbe, a különleges sajátságok nyelvtani rendszerhez való viszonyának a tisztázása,
- c) a megnyilatkozás funkciójának — főleg közlő és expresszív szerepének — megállapítása, s e funkciókat kifejező eszközök rendszerező vizsgálata.

A rendszerezésnek mint tudományos elméleti feladatnak elvégzése mellett a nyelvi elemzésnek jelentős gyakorlati célja is van: annak a készségnek megszerzése, amely szükséges a nyelvi helyes és helytelen megkülönböztetésére, az azonos vagy hasonló értékű nyelvi eszközök minősítésére, az adott helyzetben legmegfelelőbbnek, legalkalmasabbnak a kiválasztására, más szóval a nyelvi elemzés útján juthatunk el annak

* A Nyelvtudományi Társaság felolvasási ülésén (Budapest, 1965.) elhangzott előadás kibővített változata.

a képességnek a birtokába, hogy a beszéddel szemben támasztott legfontosabb társadalmi igényeket kielégíthessük, vagyis megnyilatkozásunk a lehető legpontosabb információt a lehető legrövidebb nyelvi formában, sőt esztétikailag is pozitíve hatásosan közvetítse.

A nyelvi elemzés tehát a nyelvi gépezet működésének, mégpedig egy adott megnyilatkozásban mutatkozó működésének olyan aprólékos megismerése, amely az elemző személy számára lehetővé teszi ennek a gépezetnek biztonságos üzembentartását.

A nyelvi elemzésnek itt megjelölt lényege és szerepe a nyelv általános társadalmi feladatát: az emberek beszéd útján történő érintkezését tartja szem előtt, s elsősorban nyelv művelési, illetőleg pedagógiai szempontokat követ. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azokat az újabb tudományos diszciplinákat, amelyek a maguk sajátos céljainak megfelelően törekednek a nyelvi elemzés problémáinak megoldására. Elsősorban a gépi fordításra kell itt gondolnunk, amelynek tökéletesítése éppen azon múlik, hogy mennyire sikerül a nyelv sokszínűen bonyolult rendszerét egyneművé alakítani, és egzakt módon olyan képletsorozatba, ún. algoritmusokba foglalni, amelyekkel a különböző nyelvi szerkezetek összes előfordulási, illetőleg előfordulási lehetőségei kifejezhetők. A nyelvnek ilyen célból történő elemzésével (modellezésével) külön tudományág, a matematikai nyelvészet foglalkozik. A nagy lendülettel folyó s e tudományág fiatal kora ellenére óriási szakirodalmat termelő vizsgálatok sajátos jellegüknél fogva nem tartoznak e dolgozat tárgykörébe, [2] de minthogy a matematikai nyelvészet is a nyelvi törvényszerűségek pontos leírására, az egyes nyelvi tények (megnyilatkozások) rendszerbeli sajátságainak, helyének megállapítására törekszik, eredményeiben és módszereiben — alább látni fogjuk — egyaránt sok értékes segítséget nyújthat az általános nyelvi elemzés számára. Ez annál inkább természetes, minthogy mindenféle nyelvi elemzés (főleg a mondat elemzése) abból az alaptételből indul ki, hogy minden megnyilatkozás (és persze minden mondat) valamilyen grammatikai rendszer szerint jön létre, részei szoros kapcsolatban vannak egymással, ennek a kapcsolatnak törvényszerűségei vannak, s ezek megállapíthatók és rendszerbe sorolhatók.

2. A nyelvi elemzés egészére vonatkozó eddigi megjegyzések egyöntetűen arról vallanak, hogy e diszciplinának rendkívül bonyolult feladatokat kell megoldania, s e feladatok elvégzésében nem állnak rendelkezésére kitaposott utak, jól bevált módszerek. A nyelvi elemzés bonyolultsága is, kialakulatlansága is még fokozottabban megmutatkozik, ha vizsgálódásunkat a mondatelemzés körére szűkítjük. Természetes ez, hiszen a mondat a legösszetettebb, legsokrétűbb nyelvi elem. Szemben a hang és szó sztatikus jellegével a mondat dinamikus tulajdonságát szokás emlegetni. Nem is alaptalanul, mert a mondat a legváltozékonyabb, legtöbbszörféle alakban megjelenő, szinte a végtelenségig variálható nyelvi egység. Csak egyetlen sajátságát, a mondat szórendet véve alapul, egy négy szóból álló mondat — elméletileg — huszonnégy alakban, öt szóból álló mondat százhusz variációban fordulhat elő. Szerencsére a szórendi kötetlenség csak elméleti. A nyelvtani rendszer meggátolja a tetszés szerinti változtatást. De a variálási lehetőség így is rendkívül gazdag [3]. Csaknem végtelenségig variálhatók az összetett mondat tagmondatai is, csupán a fő- és mellékmondatok számáranyát tekintve, s még sokkal bonyolultabb a helyzet a tagmondatok egymáshoz viszonyának alakulásában [4]. Mindez körütekintő óvatosságra int, de sürgősen követeli is a mondatelemzés kérdéseinek gondos vizsgálatát.

3. A mondatelemzés kezdetleges formájával mindnyájan találkoztunk iskolai tanulmányaink során, de a mondatelemzés gyakorlata és módszere először nem az anyanyelvi oktatásban alakult ki, hanem az idegen nyelvek tanításában. Így a mondatelemzésnek különösképpen a latin nyelv vonatkozásában jelentős múltja van. Mint

egész nyelvtani rendszerezésünk alakulására, a mondatelemzésre vonatkozó megjegyzések is (amelyek a régebbi nyelvtanokban mintegy mellékesen, szétszórtan kerültek be) ezt a latin nyelvi hatást tükrözték. (Elrettentő példája ennek a latin nyelvre szabott elemzésnek az a néhány évtizeddel ezelőtt még általános elemzési szabály, amely szerint a *Magas a kaszárnya*, *A bátyám tanár-féle* névszói állítmányos mondatokban az állítmány: *van*, csak nem tesszük ki.) Anyanyelvi vonatkozásban s főleg mint tudományos diszciplinának tehát a mondatelemzésnek alig van hagyománya. SZEMERE GYULA egyetemi jegyzetében, amely a nyelvtani elemzés legújabb és legteljesebb szakirodalmi összeállítását nyújtja, mindössze két 1950-nél régebbi utalást találunk [5].

4. A mondatelemzés területén így nincs egységesen kialakult, megbízható módszerünk, sőt a mondatstruktúrák megállapítása és rendszerezése tekintetében meglehetősen nagy a zűrzavar, amint erről a középiskolából kikerülő ifjúság, a magyar szakos tanárjelöltek és tanárok tájékozatlansága és a szakemberek meg-megújuló vitája egyként tanúskodik. A zűrzavar és tisztázatlanság okát kereshetjük egyrészt az eddigi elemzési törekvések egyoldalúságában vagy elvi tisztázatlanságában, másrészt abban, hogy kialakulatlan a vizsgálat tárgyának, tehát a mondatnak mibenléte is.

A ma általánosan ismert s az iskolai tanításban is szinte kizárólagosan alkalmazott módja a mondatelemzésnek az ún. tartalmi-logikai alapon nyugvó elemzés. Ennek az eredetileg a latin nyelvi oktatásból átültetett, de az idő folyamán sokat csiszolt elemzési iskolának vitathatatlan érdemei vannak. Nem kétséges azonban az sem, hogy ez az elemzési mód sok buktatót hagyott megoldatlanul, s nem tudja biztosítani bizonyos mondat típusok megnyugtató elemzését. (Gondoljunk a *Pistának piros arca van* mondat vitájára, vagy az akadémiai leíró nyelvtannal kapcsolatos vitás kérdésekre [6].

Közismert tény az is, hogy a nyelvi struktúra alapján történő, ún. formális mondatelemzések (ide sorolva természetesen az előbb említett gépfordítási modellezéseket is), amelyeknek klasszikus őst JESPERSEN analitikus szintaxisában jelölhetnénk meg, nagy lökessel gördítették előre a mondatelemzés meg-megfeneklő szekerét [7]. Hogy a mondatelemzés problematikáját mégsem tudták megoldani, annak okát abban látom, hogy ez a mondatelemzési szemlélet is egyoldalú, formális, s egzakt módszereket és megoldásokat keresve a képletrendszereknek egyre bonyolultabbá váló tömegét kénytelen alkalmazni vagy mellőzni a megoldandó feladatok egy részét [8]. Márpedig olyan rendszerhálózat, amelybe minden mondat típus belefér, aligha lehetséges. De ha elméletileg létrehozható is, gyakorlatilag haszontalan, amint ezt OETTINGER a harvardi egyetem professzora is találóan megállapítja [9].

A mondatelemzésnek e két, elterjedt, sokszor — helytelenül — egymással szembeállított módszere, vagyis a tartalmi-logikai és a strukturális-formai tehát sok értékes megállapítást, részleteredményt és főleg az elemzés módszere tekintetében igen fontos tanulságokat nyújtott a nyelvtudománynak. Ugyanakkor azonban feltárta azokat a sokáig nem ismert vagy elhallgatott nehézségeket is, amelyek a mondatelemzés kérdéseinek egységes és teljes megoldását mind a mai napig akadályozzák.

A mondatelemzés megoldatlanságának okait keresve röviden

- a) az említett módszerek egyoldalú szemléletére,
- b) a mondat mibenléteinek tisztázatlanságára, ezen belül
- c) különösen az úgynevezett hiányos és tagolatlan mondatok elhanyagolására,
- d) a mondatviszonyokat jelölő elemek (főleg a kötőszók) szerepének és értékének mellőzésére, végül
- e) egy egységes alapokon nyugvó, de sokoldalúan vizsgáló, komplex módszer hiányára kell utalnom.

5. Kérdés elsősorban, hogy a mondat szerkezet bonyolult rendszerének sokféleségében lehetséges-e egyáltalán olyan közös alap, olyan egységes sík, amelyre a hatalmas tirádától kezdve a tömondat és a hiányos mondat különböző fajtái, meg az ún. tagolatlan mondatok vagy mondat szók egyaránt ráhelyezhetők.

Véleményem szerint van ilyen közös alap. Anélkül, hogy kitérnék azokra az elméletekre, amelyeknek szerzői RIESTŐL VINOGRADOVIG ÉS BLOOMFIELDIG a mondat mibenlétét vitatják, csupán BALÁZS JÁNOSNAK „Mi a mondat és mi mondat?” c. előadására s a hozzája kapcsolódó vitára utalok [10]. Az az egységesnek látszó vélemény alakult ott ki, hogy bármiféle megnyilatkozás lehet mondat az adott körülmények között érvényes nyelvi funkció alapján. Következésképp az a közös alap, amely a legkülönbözőbb megnyilatkozásokat mondatná teszi, a nyelvi funkció. Más szóval: bizonyos nyelvi jelek azáltal válnak mondatná, hogy bizonyos nyelvi funkciót kapnak, vagy még szerényebben fogalmazva: a mondatalkotásban elengedhetetlen szerepe van bizonyos nyelvi funkciónak. De mi ez a nyelvi funkció?

A nyelvi funkció nem egysíkú, hanem többfajta. Többféleségét minden nyelvi szemlélet elismeri, még az olyan merőben különböző felfogások is, mint a formálisan strukturalista vagy a WEISGERBER-féle négyfokozatú nyelvi elmélet [11].

Mindebből tehát leszűrhető annyi, hogy a mondatnani elemzésnek figyelembe kell vennie a vizsgálandó, az elemzés tárgyául szolgáló megnyilatkozás nyelvi funkciójának különböző fajtáit.

6. A nyelvi funkció rendszerezésével, fajtáinak osztályokba sorolásával tudomásom szerint a német ALFRED HOPPE foglalkozott legújabbban és legmélyrehatóbban [12]. Nem szándéksom itt a szerző igen bonyolult és vitára alkalmat adó rendszerezését részletesen taglalni. De utalok arra az igen fontos, sokszor elhanyagolt tételre, hogy a nyelvi funkciónak egyaránt vannak tartalmi és formai vonatkozásai. Ha például egy ilyen megnyilatkozást akarok vizsgálni a nyelvi funkciók szempontjából, mint *Sopron város*, akkor

- a) hangtani, fonológiai funkció szerint ez a megnyilatkozás olyan hangokat, illetőleg hangkapcsolatokat tartalmaz, amelyek a magyar beszélők számára érthető és ismert szokat alkotnak,
- b) lexikális funkciójuk szerint ezek a hangsorok szók (tulajdonnév és köznév), mégpedig ragtalan alanyesetben álló, köznyelvi szók,
- c) tartalmi funkciójuk szerint egymással összefüggő földrajzi helymegjelölést, illetőleg közigazgatási minősítést adnak,
- d) grammatikai (közelebbről mondatnani) funkciójuk szerint jelzős vagy predikatív szerkezetet alkotnak,
- e) az intonációs funkció-segít eldönteni, hogy a kétfő közül melyiket,
- f) hasonlóképpen döntő befolyású lehet a kontextuális vagy szituációs funkció is a vizsgálandó megnyilatkozás mondatnani szerepének megállapításában.

De lehetne még stilisztikai (expresszív), lélektani stb. funkcióról is beszélni, bizonyos esetekben ezeknek is szerepük van a mondatelemzésben, mégis ezek mint nem általános szempontok kevésbé fontosak. Hogy ezek a különböző funkciófajták egymástól sem függetlenek, azt az iménti felsorolás is eléggé mutatja, de jelzi az is, ha a megnyilatkozás egyik vagy másik tagját valamilyen más hangsorral cseréljük fel, sőt az egyes funkciók gyakran kereszteződnek, illetőleg kombinálódnak is [13].

7.1. Mindezeknek a funkciófajtáknak a felsorolására azért van szükségünk, mert a mondatelemzés első feladata annak eldöntése, hogy az elemzendő megnyilatkozás mondat-e vagy nem mondat-e, s ezt az imént felsorolt különböző funkcióknak az egybevetésével tudom eldönteni. Előbbi példánál maradva a Sopron város megnyilatko-

zás nem lesz mondat, ha kontextuális és intonációs funkciója szerint egy ilyen nagyobb megnyilatkozás (tréfás versike) része: *Sopron város híres város, mert a Pepi ott kocsmáros*. De ugyanilyen funkciói alapján mondattá válik a *Felpéc csak falu, de Sopron város környezetben*.

7.2. Példánk mindjárt elvezet a mondatelemzésnek másik alapvetően fontos és egységes tételéhez is, vagyis ahhoz, hogy a mondatban a grammatikai funkció alapján kifejezetten vagy odaérthetően, de lennie kell predikatív szerkezetnek. A legkülönbébb megnyilatkozásoknak mint nyelvi tényeknek mondat vagy nem mondat létük abban realizálódik, hogy van-e bennük predikatív szerkezet. Ha nincs, de a kontextuális vagy szituációs funkciók révén mondattá válnak, akkor szükségszerűen kiegészíthetők predikatív szerkezettel, vagy ilyennel helyettesíthetők.

Ezért a mondatokat a grammatikai funkció figyelembevételével három típusba sorolhatjuk:

- a) teljes mondat, vagyis olyan megnyilatkozás, amelyikben predikatív szerkezet van. A hagyományos kötelező, klasszikus mondatpéldákat idézve: *Ugat a kutya*, *Kék a kökény*;
- b) hiányos mondat, vagyis olyan, amelyikből a predikatív szerkezetnek egyik vagy mindkét tagja hiányzik, de kiegészíthető a mondat, úgy, hogy beleillesztjük a teljes predikatív szerkezetet. Pl. *Mit csinál Pista?* *Hegedül*. (Kiegészítve: *Pista hegedül*), illetőleg *Ki hegedül?* *Pista*. (Kiegészítve szintén: *Pista hegedül*) és *Hol hegedül Pista?* *A szobában*. (Kiegészítve: *Pista a szobában hegedül*.) Ezek tehát a hiányos, de a kontextuális funkció alapján teljessé kiegészíthető mondatok;
- c) helyzetmondat, vagyis az olyan megnyilatkozás, amely a szituáció alapján válhat mondattá; mint ilyen helyettesíthető egy predikatív szerkezettel bíró, teljes mondatral. Ide tartoznak az *Igen*, *Jaj*, *Segítség* stb. típusú megnyilatkozások. (Pl. *Igen = Becsuktam az ajtót*, *Jaj = Nagyon fáj a fejem*, *Segítség = Kérem, segítsen rajtam valaki*).

7.3. A grammatikai funkció, tehát a predikatív szerkezet meglétének vagy hiányának megállapítása szükségszerűen előírja a mondatelemzés harmadik mozzanatát: a vizsgálandó mondatoknak lexikális funkció szerinti minősítését. E szerint két alkategóriát különböztetünk meg: tiszta vagy homályos, másként pontosan vagy nem pontosan megállapítható mondatokat. Vagyis az iménti első csoportba sorolt teljes mondatok egyértelműek, bennük a predikatív szerkezet is pontosan megjelölhető. A hiányos, még inkább a tagolatlan mondatok azonban homályosak, mert nemcsak egyféleképpen egészíthetők ki, illetőleg helyettesíthetők, amint erre a MNyR. rendszerezése is részletesen kitér [14]. Tehát pl. a *Mit csinál Pista?* kérdésre egyazon szituációban is lehetségesek az ilyen mondatokba formálódó válaszok: *Játszik; Hegedűn játszik; Hegedüléssel van elfoglalva; Úgy tesz, mintha hegedülne* stb. Még szétágazóbb a helyzetmondatokat helyettesítő mondatok bokra: *Jaj! = De komisz dolog ez a fejfájás; Nem lehet kibírni ezt a fejfájást; Megőrülök ettől a fejfájástól; Úgy fáj a fejem, hogy majd megbolondulok* stb. A biztos és homályos mondatokra osztályozás nemcsak a lexikális jellegű eltérések miatt fontos. A szerkezeti felépítés szempontjából is számos alternatívát kell megállapítanunk, s ezek legtöbbször magukban hordozzák a mondat tartalmi funkciójának többféleségét is. A biztos és homályos mondatok szerinti osztályozás különösen jelentős az összetett mondatok vizsgálatában, ahol ez a megkülönböztetés a tagmondatok mennyiségének megállapításában éppen úgy nélkülözhetetlen, mint az egyes tagmondatok minőségi viszonyának tisztázásában. Az összetett mondatokra azért is hivatkozom már itt, mert bennük jelent-

kezik legélesebben a mondatelemzésnek az a korlátozottsága, hogy a nem pontosan megállapítható, tehát homályos mondatokkal kapcsolatban meg kell elégednünk a fennálló lehetőségek számbavételével. Vagyis egy ilyen mondatról: *Fölbúgtak a gépek, mindenki feszülten figyelt* megállapíthatom, hogy a két tagmondat közti viszony lehet kapcsolatos és következtető, esetleg alárendelő úgy, hogy az első tagmondat idő- vagy okhatározói mellékmondata a másodiknak; ennél többet azonban objektíve megállapítani nem tudok [15]. A lehetőségek közti választás már szubjektív jellegű, s mint ilyennek, nincs helye a mondatelemzésben. Ugyanez a helyzet a *Bátyám az elnök, Ez az enyém* típusú, azonosító mondatok alanyának vagy állítmányának, továbbá főleg a költői nyelvben előforduló kétértelmű mondatoknak az elemzésében is. Pl. *Még ifjú szívemben a lángsugarú nyár; A folyó csendes, nagy nyugalmat görgöt stb.* [16].

7.4. Végül egy negyedik alapelv mint a mondatelemzés egységes és általános követelménye: a mondat szintagmatikus felépítettségének figyelembe vétele. Tehát annak a régebben igen elhanyagolt, de újabb nyelvtani rendszerezésünkben (így a MNyR-ben is) következetesen érvényesülő szempontnak biztosítása, hogy a mondat egyes részei között szorosabb, szerkezeti összefüggés van. Ennek jelentőségére még visszatérünk [17].

Az eddigieket összegezve, a mondatelemzésnek a következő alaptételeit állapítottuk meg:

a) Sorra kell vennünk a vizsgálandó megnyilatkozásban érvényesülő nyelvi funkció különböző fajtáit, főleg a tartalmi és grammatikai funkciókat (szükség szerint a lexikális, kontextuális, szituációs, intonációs, stilisztikai stb. funkciókat is), abból a célból, hogy a szóban forgó megnyilatkozás mondat-e vagy sem.

b) Meg kell vizsgálnunk, hogy az adott megnyilatkozásban van-e predikatív szerkezet, illetőleg, hogy ilyennel kiegészíthető vagy helyettesíthető-e.

c) A predikatív szerkezet, illetőleg szerkezetek alapján megállapítjuk, hogy hány biztos és hány bizonytalan (homályos) mondat (tagmondat) van a vizsgálandó megnyilatkozásban.

d) Megállapítjuk a megnyilatkozás egyes szószerkezeteit.

Ezzel azonban még távolról sem oldottuk meg a mondatelemzés kérdéseit. Ez csak a szükséges bevezető eljárás, amelyből két irányban is tovább kell lépünk: lefelé és fölfelé, vagy tudósosabban szólva: vertikálisan és horizontálisan.

8. Ez azt jelenti, hogy ha tisztáztuk az előbbieik alapján, hogy a vizsgálandó megnyilatkozás mondat, illetőleg több mondat (aszerint, hogy hány predikatív szerkezet van, illetőleg lehet benne), vagyis tisztáztuk azt, hogy hány biztos és hány homályos mondatunk van, azaz melyek a pontosan, és melyek a nem pontosan körülhatárolható mondatok, akkor egyfelől meg kell vizsgálnunk az egy mondatba sorolt megnyilatkozások szerkezeti felépítettségét, másrészt a több összetartozó mondat egymáshoz való viszonyát. Nem térhetek itt ki a mondat minden egyes részének s e részek különböző fajtáinak vizsgálatára. Csak az általános érvényű tételek megállapítására szorítkozom. De újra meg újra vissza kell térnem a predikatív szerkezethez, mint a mondatelemzés alfájához és omegájához.

Alapfeltételül tűztük ki, hogy meg kell állapítani a vizsgálandó megnyilatkozás predikatív szerkezetét, illetőleg szerkezeteit. De hogyan történik ez?

A hagyományos tartalmi-logikai módszer abból indult ki, hogy „mit állítok” és „miről állítok” valamit. Ez a megoldás alsó fokon, egyszerű típusú mondatokban igen jó, de bonyolultabb szerkezetekben nem biztosítja a predikatív szerkezet helyes megállapítását. (Tipikus példaként vö. a „kiről állítom, hogy piros az arca?” vagy

„kinek van piros arca?” esetét: *Pistának.*) De nem biztosítja ez a módszer a predikatív szerkezetnek vagy valamelyik tagjának a mondat többi szerkezeti elemeitől való elkülönülését sem. Pl. a *Hét csillagból áll a Göncöl szekere* mondatban a „mit állítok” kérdésre adható válasz: *hét csillagból áll, s „mi áll hét csillagból”: a Göncöl szekere.* Ebben a mondatban: „*Sokat kellett emelgetni a pici csizmákat...*” főiskolai felvételi vizsgát tevő, több száz érettségizett jelölt szerint az állítmány (a „mit állítok kérdés alapján”): *kellett emelgetni.* A magyar szakos tanárjelöltek minden évjárata bizonytalanul áll a létigés, illetőleg névszói-igei állítmányú mondatok előtt, (*Van egy ország ott túl a tengeren, Pipa a szájában, Olyan fehér volt mint a hó, A házikó nagyobb is lehetett volna* stb.), mert az ilyen mondat típusok predikatív szerkezetét nem tudja pontosan megállapítani a hagyományos módszerrel. Ugyanígy félrevezető lehet a kizárólag formai jegyeket vizsgáló elemzés is. Ha egy alanyesetben álló névszó és vele számban, személyben megegyező ige (vagy igésíthető, igével helyettesíthető) névszó kapcsolatában keresem a predikatív szerkezetet, a *Börtönéből szabadult sas lelkem*, vagy az *Ez egy olyan tedd ide, tedd oda János* típusú megnyilatkozások helyes elemzésére nincs biztosítékom.

Ám az eddigiek után további bizonygatás nélkül is nyilvánvaló, hogy az „unus testis, nullus testis” elve a mondatelemzésben is érvényes. Tehát csakis a már felsorolt, különböző fajtájú funkciók rendszeres és következetes vizsgálatán alapuló komplex elemzés vezethet biztos, egyöntetű eredményre. Ehhez a tételhez a gyakorlati alkalmazás szempontjából legfeljebb még annyit fűzhetnék hozzá, hogy tapasztalatom szerint a legcélszerűbben úgy járunk el, ha a predikatív szerkezeten kívüli elemek lehántolásával (deriváció) kezdjük az elemzést. Ezért vagy pontosabban ezért is van szükség a mondat elemeinek szintagmatikus szemléletére. Tehát pl. ebben az újságcikkből vett mondatban: *A szövetkezeti vezetők igyekeznek rendet, fegyelmet teremteni a gazdálkodás minden területén* figyelmen kívül hagyom mindazokat az elemeket, amelyek más mondattani funkciójuk alapján nyilván nem lehetnek részei a predikatív szerkezetnek. (Tehát *a szövetkezeti vezetők szerkezetből a szövetkezeti, a rendet, fegyelmet teremteni szerkezetből a rendet, fegyelmet* determinánsokat, továbbá *a gazdálkodás minden területén* szintagmát.) Az így lehántolt mondatmagban könnyen megtalálom a predikatív szerkezetet alkotható, alanyesetben álló névszót és a vele számban, személyben megegyező igét vagy ez utóbbi hiányában az igével helyettesíthető, illetőleg igével kiegészíthető névszót. Végül megvizsgálom az így feltételezett predikatív szerkezetnek a tartalmi funkcióját. (Egyik részével valamit megneveztem, a másikkal erről a megnevezettől valamit megállapítottam.) Ha mindezek egybevágoan azonos eredményre vezetnek, kétségtelen a predikatív szerkezet mibenléte. Persze buktató így is marad. Ilyen elsősorban az imént említett névszói-igei állítmánnyal bíró vagy általában a létigés mondat. Az ilyen mondatban a fő kérdés annak eldöntése, hogy maga a létige-e az állítmány, vagy a létige csupán része a névszói-igei állítmánynak. Minthogy az egyes létigék sem teljesen egyformán viselkednek, e kérdés részletes taglalásába itt nem bocsátkozhatok, csupán azt az egyszerű gyakorlati segítséget említem, hogy a kérdéses mondatot át kell transzformálnunk kijelentő mód jelen idő egyes szám harmadik személyű formába. Ha a *van* létige ebben a segédmondatban benne marad vagy beleilleszthető, akkor létigés állítmányunk van. Pl. *Sok ember volt ebben a teremben: Sok ember van ebben a teremben: Nyitva legyen minden ajtó. Nyitva (van) minden ajtó* létigés mondatok, *Mi vagyunk a baza reménysége: Ő a baza reménysége; ez még nem lett volna baj: Ez még nem baj* névszói állítmányú mondatok. (Sajnos, itt is van szabályt erősítő kivétel: *Van ő olyan okos.*) Természetesen az a mondatsema, amelyikben jelen idejű kijelentő mód egyes

szám harmadik személy szerinti alakjában a *van* létige nincs benne, vagy nem illeszt-
hető be, névszói állítmányú mondat: *Az ajtó fehér; A bátyám katona; Szállni gyö-
nyörűség.*

9. Átérve a mondatelemzés horizontális síkjára, vagyis az összetett mondatok vizsgálatára, itt először a hiányos (esetleg tagolatlan) mondatok garmadájával kell megküzdenünk. Akadémiai nyelvtanunk éppen úgy mint a BENKŐ—SZEMERE, illetőleg RÁCZ ENDRE gondozásában megjelent Nyelvtani elemzések három füzeté [18], gon-
dosan elkerüli a hiányos mondatú példákat. Pedig a nyelvi valóságban a hiányos mondatok (mind az egyszerű mondatok közt, mind pedig az összetett mondat tag-
mondatai között) jóval gyakoribbak, mint a teljes mondatok. (A mai magyar iro-
dalmi nyelvnek különböző műfajú prózai szövegein végzett mintegy ötezer mondatra terjedő statisztika szerint kerekén 40–60%-os arányban oszlanak meg a teljes és hiányos mondatok. Nem állítom, hogy ez a szám végleges és pontos, de megközelíti a valóságot.) Ez a tény ismét arra késztet, hogy visszatérjünk a predikatív szerkezet fontosságát hangsúlyozó refrénhez, vagyis az összetett mondat vizsgálatában a predi-
katív szerkezetek számának megállapítása a kiindulási pont. Azaz valamely meg-
nyilatkozás aszerint sorolandó az egyszerű vagy összetett mondat kategóriájába, hogy egy vagy több predikatív szerkezet van, illetőleg lehet benne. Természetesen a tagmondatok számának megállapításában is gyakran meg kell elégednünk a több-
féle lehetőséget felsorakoztató alternatív megoldással, hiszen az átmeneti formák itt sem ritkák. *Nemcsak a ló az enyém, hanem a kocsi is; Ez jobb, mint az stb.* (NB! A tagmondatok számának megállapítása, tehát a meglevő vagy beilleszthető predi-
katív szerkezetek megkeresése sem történhet az előbb említett alapkövetelmények, je-
lesen a szintagmatikus összefüggések és a különböző funkciók figyelembe vétele nél-
kül, hiszen egymásba ékelt vagy más módon összeszövődött mondatokat csak így tudunk szétbontani.) Az összetett mondatban előforduló tagmondatok számának meg-
állapításához szükséges tudni, hogy kiegészítést, még inkább áttranszformálást csak akkor végezhetünk, ha a mondat szerkezeti képlete az eredeti forma alapján nem állítható fel. Tehát pl. a *Szeretek nyugodtan, kellemes környezetben ebédelni, de sose törődök azzal, hogy mit* megnyilatkozásban az első két tagmondat teljes és biztos, a harmadik (*hogy mit*) hiányos és homályos. Ezt tehát ki kell egészíteni (*eszem, ebé-
delek, raknak elem az asztalra stb.*) De egy ilyen megnyilatkozásban: *Küzdünk az imperialista agresszió, valamint a más államok és népek ügyébe való beavatkozás el-
len* szükségtelen és helytelen volna beiktatni egy új predikatív szerkezetet (pl. így: *valamint küzdünk*), mert ez egyszerű mondat halmozott mondatrészekkel; tehát a mondatsema minden változtatás nélkül megállapítható.

10. Az összetett mondatok minőségét, a tagmondatok egymáshoz való viszonyát tekintve két alapsopórtort különböztethetünk meg: a jelöletlen és jelölt tagmondatok csoportját. (Ez a megkülönböztetés nem nyelvtani kategorizálás — vö. a *Majtyin-
szkájával* néhány éve folytatott vitát — csupán a mondatelemzés segítő eszköze.) [19]

A jelöletlen mondatok közötti viszony tartalmilag, grammatikailag egyaránt bi-
zonytalan, homályos. Ilyenkor — mint már láttuk — az elemzés feladata nem az, hogy a mondatot mindenáron beleerőszakoljuk valamilyen minőségi skatulyába, ha-
nem az, hogy megállapítsuk azokat a lehetőségeket, amelyek szerint az adott tag-
mondatok egymással bizonyos tartalmi és grammatikai viszonyba állíthatók (vö. a fön-
tebbi *Fölbúgtak a gépek, mindenki feszülten figyelt* példát).

A jelölt viszony esetén a mondatelemzésben elsősorban, legközvetlenebbül a kö-
tőszóra támaszkodhatunk. Ezért szükséges, hogy a kötőszóknak — szeretném így mondani — visszaadjuk a rangját [20]. A kötőszó szerepe azért lényeges, mert általa

tisztázható a tagmondatok közötti mellérendelő, vagy alárendelő grammatikai viszony. (Azokat a sajátos, inkább csak a költői nyelvben előforduló eseteket nyugodtan mellőzhetjük, amelyekben nyilvánvaló ellentmondás van a kötőszóval megjelölt grammatikai és a tagmondatok tartalmában kifejezett funkció között, mint pl. *A Körost néztük, és láttuk Velencét*).

11. A kötőszó szerepére nézve azonban igen eltérők a vélemények, ezért e kérdéssel kissé részletesebben kell foglalkoznom.

11.1. Általánosan ismert és elismert tény, hogy a kötőszó nélküli mondatok tükröznek ősi állapotot. Ilyen összetett mondatok minden bizonnyal már a finn-ugor korban is voltak. (Így ZSIRAI, BERRÁR stb.). Az egyes tagmondatok közötti viszonynak kötőszóval történő jelölése csak jóval később, már a magyar nyelv külön életében fejlődött ki, hasonlóan a mondatrészek egymásközi viszonyát jelölő toldalékrendszerhez. Mint számos más esetben, itt is megmaradt nyelvünkben az ősi, jelöletlen, tehát kötőszó nélküli mondatfűzés lehetősége a kötőszók gazdag rendszerének kialakulása után is. (NB! A kötőszók kialakulása sem lezárt folyamat, ma is megfigyelhetjük egyes szavak (szókapcsolatok) kötőszóvá alakulását, illetőleg az ilyen tendenciát: *amennyiben, ugyanakkor, ezzel szemben* stb.). Az sem kétséges, hogy a kötőszó kialakulását a nyelvvel szemben támasztott ugyanolyan társadalmi igény hozta létre, mint a mondatrészekként felhasznált szók toldalékolását: az élet és gondolkodás bonyolultabbá válásával szükségessé vált az információt közvetítő nyelvi elemek viszonyának pontosabb megjelölése s ezzel az információ továbbításának könnyebbé, gyorsabbá és főleg biztosabbá tétele.

Nyelvünk mai állapotából kiindulva persze már nehéz visszavetíteni a fejlődésnek most jelzett útját. A gyorsírók büszkén szokták emlegetni azt az ókori sírkövet, amely egy önmagára mutató alakot, mellette kis vésőszerű szerszámot és sasmarat ábrázol. A képsorozat értelme ez volna: *én, ír, gyors*. Magyarán: én gyorsíró vagyok. Akár helyes ez a megfejtés, akár nem, a képirás a maga bizonytalan ábrázoló eszközeivel, majd a képeket helyettesítő szók pusztá felsorakoztatása, végül a szavak mondatná szerkesztése — azt hiszem — jól érzékelteti a nyelvi fejlődésnek azt az útját, amelyről előbb szó volt.

11.2. A nyelvi alakulás ismerői számára az is természetes, hogy egy-egy nyelvi elem mint valamilyen információt közvetítő jel többféle szerepre is felhasználható. (Csaknem minden szavunknak több jelentése van, mellékneveink gyakran válhatnak főnevekké és megfordítva. A helyhatározó ragok számos más határozók jelölői is lehetnek s az összetett mondat kötőszavai közt is gyakori az ilyenfajta sokszerepűség: az és kötőszó nemcsak kapcsolatos, hanem ellentétes vagy másféle mondatok közt is állhat, a *hogy* kötőszó a helyhatározói mellékmondat kivételével valamennyi mondatrészt helyettesítő tagmondatot bevezethet stb.). Éppen ezért a kifejezés pontosságának, árnyaltságának igénye újabb és újabb megkülönböztető, finomabb eltérések érzékeltetésére is képes, nyelvi jelölőket hoz létre (vö. pl. az egyidejűség, elő- és utóidejűség megkülönböztetésére alkalmas, *mikor, miután, mielőtt* kötőszókat, sőt még további differenciálás lehetőségét, még finomabb eltérések kifejezését biztosítja az *alighogy, mihelyt* stb. alkalmazása). A legkülönbözőbb, legbonyolultabb gondolati finomságok pontos tükröztetésére alkalmas nyelvi jelölők gazdagsága csak növekszik azzal, hogy igen sok esetben megmaradt, és mitsem veszített frissességéből az ősi, differenciálatlan vagy kevésbé pontos kifejező forma. Így — többek között — a kötőszók nélküli összetett mondat is. Mindez a változatoknak olyan skáláját teremtette meg, hogy az információ és expresszivitás legfinomabb, legbonyolultabb árnyalatai is közvetíthetővé váltak. A különböző variánsok felsorakoztatása, a legmegfelelőbb kiválasztása, illetőleg a kiválasztott nyelvi forma értékelése a stilisztika feladata. Itt elég annyit megállapítanunk, hogy a kötőszóknak nem csupán informatív megkülönböz-

tető, hanem expresszív szerepük is van, illetőleg lehet. (A *Nyakatokon vad úri tatárok, S mégis büszke a ti fejetek* mondatba illesszük a *mindazonáltal* kötőszót a mégis helyébe, vagy egyszerűen tegyük ki a kötőszót és utalószót a *Milyen volt szőkesége, nem tudom már* verssorba.) Nem is kell a költői nyelvhez fordulnunk igazolásért.

Állítsunk fel egy ilyen kötőszós sorozatot:

1. Sok az eszkimó, kevés a fóká
2. Sok az eszkimó és kevés a fóká
3. Sok az eszkimó, a fóká *meg* kevés
4. Sok az eszkimó, a fóká *pedig* kevés
5. Sok az eszkimó, a fóká *viszont* kevés
6. Sok az eszkimó, a fóká *azonban* kevés
7. Sok az eszkimó, a fóká *ellenben* kevés
8. Sok az eszkimó, *csak* hogy a fóká kevés
9. Sok az eszkimó, *de* a fóká kevés

Lehetetlen észre nem vennünk a tagmondatok közötti ellentét intenzitásbeli különbségét.

11.3. A kötőszóval kapcsolatos általános megjegyzések felsorakoztatására szükségünk volt azért, hogy tisztán lássuk a kötőszók rendeltetését, tehát azt, hogy a kötőszónak a nyelvi rendszerben meghatározott feladata van: a vele ellátott nyelvi egységek, esetünkben az összetett mondat tagmondatai közötti viszony, illetőleg viszonyok megjelölése. Más szóval: a kötőszó nélküli tagmondatok viszonyának homályát, bizonytalanságát, két- vagy többértelműségét a nyelv a kötőszók alkalmazásával igyekszik kiküszöbölni. Egy egyszerű példa: *Felgördült a függöny, kezdődik az előadás.* A két tagmondat között lehet mellérendelő viszony, azon belül 1. kapcsolatos, 2. következtető, 3. magyarázó, de lehet alárendelő is, mégpedig úgy, hogy 4. az első tagmondatot tekintem alárendelt mondatnak (*minthogy felgördült a függöny*), vagy úgy, hogy 5. a második tagmondat lesz okhatározói mellékmondat (*mert kezdődik az előadás*). Mindez a bizonytalanság megszűnik, ha a felsorolt lehetséges viszonyok valamelyikét mint a beszélő szándéka szerinti valóságosan érvényes viszonyt a megfelelő nyelvi jellel, vagyis kötőszóval kifejezem: 1. és: kapcsolatos; 2. tehát: következtető; 3. ugyanis: magyarázó; 4. minthogy: okhatározói mellékmondat + főmondat; 5. főmondat + mert: okhatározói mellékmondat).

Ha a tagmondatok között előfordul minden egyes viszony jelölésére külön-külön kötőszók állnának rendelkezésünkre, a helyzet — elméletileg — nagyon egyszerű volna. A valóság azonban sokkal bonyolultabb.

12. Természetes, hogy a kötőszók szerepe éppen a különböző mondatfajták érintkező sávjában legjelentősebb. Ezért egy két határesetet alább részletesen is megvizsgálunk. De tisztáznunk kell még néhány, az összetett mondatokkal kapcsolatos kérdést is. Az összetett mondatok elemzési gyakorlatában ugyanis el szokott sikkadni az a kérdés, hogy tartalmi (logikai) vagy nyelvtani mellé-, illetőleg alárendelés-e az osztályozás alapja. A mellérendelés megállapítása rendszerint tartalmi, az alárendelésé grammatikai alapon szokott történni. Természetesen itt is következetesen érvényesíteni kell a grammatikai és tartalmi funkció szerinti megkülönböztetést.

12.1. A sokszor elhanyagolt nyelvtani mellérendelés annyit jelent, hogy a tagmondatok szintaktikai összefüggésláza, a tagmondatok intonációs funkció alapján önállóíthatók. A mellérendelő viszonyú összetett mondat tagmondatai közötti szintaktikai viszony legszorosabb akkor, ha ezt az összefüggést páros kötőszó jelöli: *Nemcsak hirdetni kell a szocializmust, hanem meg is kell valósítani; Vagy lesz új értelmük a magyar igéknek, vagy marad régiben a bús magyar élet.*

De megállapítható a mellérendelés, sőt a mellérendelő viszony minősége az egyszerű kötőszók jelenléte alapján is: *K. hangsúlyozza a történetiség elvének fontosságát, s ezzel teljes mértékben egyet is lehet érteni; Ez a polémia nem tekinthető saját kezdeményezésnek, mégis jórészt elérte célját; Egy ismeretterjesztő lapnak nem kell rivalizálnia a szakfolyóiratokkal, ezért hasznos a magyar művészet történetéről szóló emlékek feltárása stb.* (A példák újságcikkekből valók).

A kötőszó nélküli tagmondatok viszonya — mint láttuk — mindig homályos.

12.2. Az összetett mondat tagmondatai közötti alárendelő funkció nyelvtanilag azt jelenti, hogy az egyik tagmondat a másiknak mondatalakjában kifejezett mondatrésze. Tehát mondattanilag a két mondat nem egyenlő értékű. De következik ebből a funkcióból az is, hogy tartalmilag a két mondat szoros egységet alkot, az egyik kiegészíti a másikat. (Végleg fel kell már számolnunk azt a még mindig élő, értelmetlen babonát, hogy a főmondatnak önállóan is van értelme, a mellékmondatnak nincs. Az *Akkor gyere, mikor mondom* mondatban az egyik tagmondat éppen úgy hiányos tartalmilag, mint a másik, nem szólván arról, hogy a mondatokban kifejezett tartalmi közlés lényege gyakran éppen a mellékmondatba kerül, s sokkal inkább annak van önálló értelme, mint a főmondatnak: *Azt üzeni, hogy délután eljön*).

13. A tagmondatok közötti mellé- vagy alárendelő viszony tehát megállapítható a mondatok közt levő kötőszókból. Persze itt is vannak átmeneti csoportok. Ilyenek az ún. megengedést tartalmazó összetett mondat típusok. (Más átmeneti mondatformákat, mint pl. a halmozott kötőszós tagmondatokat most nem vizsgálok részletesen.)

A MNyR-ben „megengedő ellentétes”, tehát mellérendelő viszonyú mondatként szerepel ez az összetett mondat: *Csendesen kérődzik, igen jámbor fajta, — Pedig éhes borja nagyokat dőf rajta.* Előtte magyarázatként azt olvassuk, hogy a „második tagmondatba — megengedő jellege miatt — megengedő kötőszót is képzelhetünk, illetőleg a már ott levő *pedig*-et megengedő kötőszónak tekinthetjük” [21]. Ez helyeselhető, de az ugyanilyen szerkezetű *Szomorú vagyok, pedig semmi okom sincs rá* mondat az állapot-féle határozót kifejező alárendelő mondatok között szerepel [22]. Tehát az ilyen típusú mondatokat egyszer mellérendelőnek, másszor alárendelőnek minősíthetjük? Az efféle bizonytalankodás zavaró, nem felel meg azoknak a modern követelményeknek, amelyek a nyelvtani rendszerezésben is egzakt jellegű eljárást és eredményt igényelnek. Az ingadozás kiküszöbölhető az alábbi tipologizáló sorozat segítségével. A megengedést is tartalmazó mondatoknak ugyanis ez a négy formája lehetséges:

- Kötőszó nélkül: *Többször is figyelmeztettük, nem hallgatott ránk;*
- Ellentétes kötőszóval: *Többször is figyelmeztettük, mégsem hallgatott ránk;*
- Megengedő kötőszóval: *Ambár figyelmeztettük, nem hallgatott ránk;*
- Megengedő és ellentétes kötőszóval: *Ambár figyelmeztettük, mégsem hallgatott ránk.*

A négy mondatfajta közül a kötőszó alapján kettő tiszta, kettő homályos szerkezetű, vagyis a második típusú (b) ellentétes kötőszóval ellátott mondat mellérendelő viszonyú összetett mondat, s ugyanilyen módon a harmadik (c) megengedő jellegű állapothatározói mellékmondatot tartalmaz (*ambár figyelmeztettük* = *figyelmeztetésünk ellenére*), tehát alárendelő viszonyú összetett mondat. Az a) és d) típusok homályos szerkezetűek. Mindkettő egyformán lehet megszorító ellentétes és megengedést tartalmazó alárendelő viszonyú összetett mondat. (A negyedik típusban a kétféle — mellérendelő és alárendelő — kötőszó semlegesíti egymást, tehát ez a mondat ugyanolyan homályos mint az első, kötőszó nélküli mondatfajta.) Elképzelhető, hogy az előbbi négy mondatfajta mellé ötödiknek felvegyünk egy *Nem hallgatott ránk, pedig figyelmeztettük* mondatformát is, vagyis külön kategóriába soroljuk az ilyen kettős

funkciójú kötőszós mondatokat. A mai magyar nyelvben azonban a *pedig* kötőszó megengedést kifejező funkciója elhalványodik az ellentétes viszonyt jelölő funkció mellett. Éppen ezért a *pedig* kötőszós mondatokat bátran besorolhatjuk a második csoportbeli ellentétes kötőszóval jelölt mondatok kategóriájába. (Az és kötőszó is előfordulhat — mint láttuk — a kapcsolatos viszony jelölésén kívül másfajta mondatokban is, mégis kapcsolatos kötőszónak minősítjük.)

A most bemutatott eljárással arra is szeretnék utalni, hogy az elemzésben mindig gondosan külön kell választanunk a tartalmi és grammatikai funkciót, de persze egyiket sem mellőzhetjük.

14. Ha a meglevő vagy beilleszthető kötőszók alapján tisztáztuk a tagmondatok közötti pontos vagy alternatív grammatikai mellé- vagy alárendelést, következik a tagmondatok közötti minőségi viszony megállapítása.

14.1. Mellérendelés esetén — mint már tudjuk — a tartalmi funkció gyakran ingadozó. A grammatikai funkció a mellérendelő kötőszók alapján állapítható meg. Ha tehát a tagmondatok között nincs kötőszó, vagy többféle, halmazott kötőszó is van, a mondatok közti grammatikai viszony (és legtöbbször a tartalmi is) bizonytalan, homályos. Az elemzés feladata ilyenkor a fennálló lehetőségek felsorakoztatása.

14.2. Az alárendelő kötőszók (egy csoportjaiktól eltekintve) nem jelzik az alárendelés minőségét sem tartalmi, sem grammatikai vonatkozásban. De itt nem is kell a kötőszóra hagyatkoznunk. Sokkal biztosabb fogódzót ad a) a főmondatban meglevő vagy oda beilleszthető utalószó (rámutatószó), b) a mellékmondatnak mondatrészé alakítása (iskolai műszóval: zsugorítása), c) végül az ún. rákérdezés.

Az elemzés lényege és útja tehát az összetett mondat vizsgálatában is az, hogy az összetett mondat mivoltát, illetőleg a tagmondatok számát jelző, meglevő vagy beilleszthető predikatív szerkezetek megállapítása után keresem a tagmondatok egymáshoz való viszonyát. A nyelvi jelekből (kötőszókból, utalószókból) kiindulva megállapítom a tagmondatok közti grammatikai funkciót, s ezt egybevetem a tartalmi funkcióval. Konkrét fogódzók hiányában (kötőszó nélküli mondatokban) sorra veszem a fennálló lehetőségeket.

15. Nyelvtani rendszerezésünknek még mai, nagyot előrelépett fejlettségi fokán is jócskán találunk zavaró ingadozási sávokat az alárendelő viszonyú tagmondatok keretében is. Bizonytalan és ingadozó a feltételes, pontosabban a feltételt is tartalmazó vagy feltételes jellegű határozói mellékmondat helyzete.

A feltételt kifejező mondatokat — mint ismeretes — az időhatározói és az állapot-határozói (állapot-féle határozói) mellékmondatok körébe szokás sorolni [23]. A MNyR megállapítása szerint azokat a mondatokat tekintjük feltételes jellegű időhatározói mellékmondatoknak, „amelyek oly módon fejezik ki a feltételt, melytől a főmondatbeli cselekvés, történés, létezés függ, hogy egyúttal arra az időpontra is utalnak, amelyben az a mellékmondatához képest végbemehet [24]. A feltételes jellegű állapot-határozói mellékmondatokra pedig „az jellemző, hogy a főmondatukban kifejeződő cselekvés, történés, létezés valamely a mellékmondatról megnevezett személy vagy dolog állapotától, esetleg ennek az állapotában beállott változástól függ” [25]. A közös töről fakadó idő-, állapot-, módhatározók s természetesen az őket helyettesítő mellékmondatok is tudvalevően át-áthajolnak a szomszédos parcellákra. A cselekvés, történés, létezés időtartamát kifejező mellékmondatokban „mindig felfedezhető valamiféle mód, illetőleg állapot-határozói jelleg. Sőt olykor szinte lehetetlen eldönteni, hogy idő-, mód-, vagy állapot-határozói mellékmondatról van-e dolgunk” [26]. Tartalmilag tehát nincs konkrét, biztos fogódzónk a feltételes jellegű idő- és állapot-határozói mellékmondatok megkülönböztetésére. Ezt a bizonytalanságot tükrözik a MNyR mondatai is.

Pl. a *Ha elmenne az orvoshoz, biztosan meggyógyulna*, időhatározói mellékmondatként szerepel. *Ha az embernek rossz a gyomra, akkor nagy moralista lesz belőle*, állapothatározói mellékmondat [27]. Vajon nem segítenek-e itt is a kötőszók? Ha az első mondat valóban időhatározói jellegű, nyilván az időhatározót jelölő kötőszó is beleilleszthető. Az első mondatot azonban a magyar nyelvben nem mondhatjuk így: „Amikor elmenne az orvoshoz...” A második példamondatban viszont nagyonis helyénvaló a *mikor* kötőszó (*Mikor az embernek rossz a gyomra...* Az *akkor* utalószó is időhatározóra mutat). Kézenfekvő tehát az a megkülönböztetés, hogy az olyan feltételes jellegű mondatot tekintsük időhatározóinak, amelyikbe (a *ha* kötőszó helyébe) *(a)mikor* kötőszó illeszthető. A MNyR időhatározói mellékmondatai közé sorolt példákat alapul véve mondhatjuk: *Amikor én hívlak, akkor jöjjetek; Váczyra többnyire csak akkor utalok, amikor számszerű adatokat veszek át tőle; Amikor megvirrad, indulj anyádhoz; Amikor meggyógyultál, keresd föl rögtön.* De nem illeszthető *mikor* kötőszó ezekbe a mondatokba: *De megörlődne, ha levelet kaptam volna; Ha tudnám a baját, segítenék rajta; Ha akkor melletted vagyok, nem követted volna el; Én, ha gazdag volnék, másképp élnék.* Ezek tehát állapothatározói mellékmondatok [28].

Mintegy ellenpróbaként azt is könnyű megállapítani, hogy a *ha* kötőszó nem minden időhatározói mondatba illeszthető be még egyidejűség esetén sem. Egyöntetűség kedvéért most is a MNyR példamondataira utalok: *Tizennyolc éves lehetett, mikor az apja elhalt; Amikor elmentek* (a külföldi bizottság tagjai), *az udvariassági szokásoknak megfelelően, kölcsönösen kitüntetéseket adományoztunk* [29]. Tehát a feltételes jelleg nem szükségszerű velejárója az időhatározói mellékmondatnak. De az is kárunk egy ilyen kötőszócsereből, hogy a legtöbb időhatározói mellékmondati típus egyúttal feltételes jellegű is. Ha a kötőszónak ilyen determináló szerepe van az időhatározói mellékmondatban, joggal várhatunk ugyanilyen megkülönböztető értéket az állapothatározói mellékmondat kötőszóitól is. Az ilyen következtetés a logika szabályai szerint helyénvaló ugyan, de mint annyi más nyelvi jelenségbe, ide sem illeszthető megfelelő áttételezés, átszerelés nélkül. Nem pedig azért, mert az időhatározói és az állapothatározói mellékmondat kötőszavai nem sorolhatók ugyanabba a típusba, nem fejezhető ki egy képlettel. Az időhatározói mellékmondatnak ugyanis megvannak a sajátosan elkülönítő kötőszavai (*mikor, mielőtt, miután, mihelyt, alighogy* stb.). Az állapothatározói mellékmondat kötőszavai azonban (*hogy, ahogy, amint, valamint*) másfajta mellékmondatokban is előfordulnak. Így nem is lehet megkülönböztető értékük. Ezért kellett arra a negatív szabályra szorítkoznunk, hogy feltételes jellegű állapothatározói mellékmondat az olyan alárendelt mondat, amelybe nem illeszthetők az időhatározói mellékmondat kötőszavai a feltételt kifejező *ha (hogyha)* kötőszó helyébe.

A feltételt tartalmazó idő- és állapothatározói mellékmondatokra vonatkozó, a kötőszó helyettesíthetősége alapján kialakított előbbi szabályok érvényét támogatja egy másik körülmény is. Ha az állapothatározói mellékmondatnak is volna saját kötőszava, ha pl. polgárjogot kapna a kötőszó szerepre áhítozva leselkedő *amennyiben* szó, akkor az *amennyiben* szónak kötőszóként való alkalmazásával ugyanúgy megkülönböztethető volna egymástól a feltételes jellegű állapot- és időhatározói mellékmondat, mint azt előbb a *mikor* kötőszó segítségével tettük. (Pl. *Amennyiben levelet kaptam volna...*; *amennyiben tudnám a baját...* stb.)

16. Az elemzéssel kapcsolatos megjegyzéseimet összegezve a nyelvi elemzés ma még eléggé tisztázatlan problematikájának megoldását abban látom, hogy egyoldalú vagy különböző aspektusok között vibráló elemzési módok helyett a nyelvi funkció

sokrétű, de egységes egészet alkotó, szorosan összefüggő szempontjai alapján a nyelvi megformáltság tényéből kiindulva következetesen komplex, szintetizáló elemzési módszert kell kialakítanunk. Ennek az elemzési eljárásnak a mondatelemzés néhány fontosabb részletére vonatkozó alkalmazását igyekeztem dolgozatomban felvázolni.

JEGYZETEK

- [1] A nyelv és beszéd sokat vitatott megkülönböztetésére és viszonyára nézve I. legújabban Андреев, Н., Д., — Зиндер, М., Р., О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности и языка: вопр. Язык 1963/3. 15—21.
- [2] A matematikai nyelvészet szakirodalmának áttekinthetetlen rengetegében némi tájékoztatást ad PAPP FERENC, Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban. (Időszzerű műsz. dokum. kérd. 6.) 1964; ált. bibliográfiái közlését kezdte meg DÉNES JÓZSEF és HAZAI GYÖRGY: I. OK. XXI. 329. kk; továbbá az olyan periodikák, mint a Statistical Methods in Linguistics (Stockholm), Beiträge zur Sprachkunde und Informationsverarbeitung (München—Wien), American Mathematical Monthly; nálunk főleg az általános nyelvészeti tanulmányok (szerk. TELEGDY ZSIGMOND) I—III. stb.
- [3] A szórend variálási lehetőségeire épülő modern strukturális vizsgálatokra nézve vö. DEZSŐ LÁSZLÓ, A magyar szórend strukturális vizsgálata. (Ált. nyelv. tan. III. 43—62.).
- [4] Vö. RÁCZ ENDRE, Nyelvtani elemzések III. 1964. Bev.
- [5] SZEMERE GYULA, A leíró nyelvtani elemzés módszere. 1964.
- [6] Vö. Nyr. LXXVII., 114—21. stb., I. OK. IX., 303—83.
- [7] JESPERSEN, O., Analytic Syntax. London, 1924. Magyar vonatkozásban vö. főleg ANTAL LÁSZLÓ, Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz. MNy. LVIII, 443—9, uő. A formális nyelvi elemzés. 1964.
- [8] Ilyen pl. az angol mondat szerkezetek 3500 szabályos rendszere (vö. Beiträge zur Sprachkunde u. Informationsverarbeitung (1963) 2 : 23.
- [9] Uo.
- [10] M. Nyelvtud Társaság felolvasó ülése. Bp. 1961. okt. 17. — A mondatelméleti vizsgálatokra nézve kitűnő áttekintést ad BERRÁR JOLÁN: Ált. nyelv. tan. I. 53—76.
- [11] WEISGERBER, L., Das Problem der inneren Sprachform u. seine Bedeutung f. die d. Sprache. (Germ-Rom. Monatsschrift XIV, 241 kk); (Értékelése: TEMESI MIHÁLY, Weisgerber nyelvelmélete. Ált. nyelv. tanulm. I. 1963. 307—24.)
- [12] HOPPE, ALFRED, Der sprachliche Formulierungsprozess in den Funktionsibenen der Sprache. (Beiträge zur Sprachkunde (1964) 4 : 7—32.
- [13] vö. MNyR. II, 44—7.
- [14] II. 56 kk.
- [15] TÖRÖK GÁBOR megjegyzése alapján hozzátehetem, hogy a homályos mondatviszonyok lehetséges száma stilisztikai, kontextuális, szituációs vagy egyéb funkciók segítségével esetenként csökkenthető.
- [16] Nem tudom tehát magamévá tenni BALÁZS-PIRI ALADÁR felfogását az azonosító predikatív szó szerkezetéről; ő foglalkozott e kérdéssel legújabban és legalaposabban (Nyr. LXXXIX, 209—19).
- [17] Vö. ezzel kapcsolatban KÁROLY SÁNDOR, Az egyszerű mondat szerkezeti egységei. Nyr. LXXXII, 438—56, uő. Az egyszerű mondat szerkezeti egységeinek tanításáról (főleg) Nyr. LXXXIV, 61—3. Más szempontból, de igen tanulságos ANTAL LÁSZLÓ, Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz. MNy. LVIII, 443—9; továbbá CHIKÁN ZOLTÁNNÉ, Helyzetkép középiskolát végzett tanulók magyar nyelvtani felkészültségéről. Nyr. LXXXIX, 452—61.
- [18] BENKŐ LÁSZLÓ—SZEMERE GYULA, Nyelvtani elemzések I. 1959; RÁCZ ENDRE, Nyelvtani elemzések II. (1960); III. (1964).
- [19] Nytud. Közl. LX, 113—8; LXI, 99—106. Más kérdés a jelöletlen mondatok stilisztikai funkciójának vizsgálata (vö. ezzel kapcs. TÖRÖK GÁBOR, A költői mondat-összekapcsolás kérdéseiről. (Nytud. Ért. 46. 1965. 128—38.).
- [20] Azért „visszaadjuk”, mert a régi nyelvtanokban is találunk ilyen felfogást, így elsősorban SIMONYI ZSIGMOND, A magyar nyelv II. 1889. 328 kk.
- [21] II. 424.
- [22] II. 385.
- [23] Így a MNyR. is: II. 373—4; 387—8.
- [24] II. 373

- [25] II. 387—8.
- [26] II. 373
- [27] II. 374, 388
- [28] II. 373, 374
- [29] II. 370

АНАЛИЗ ПРЕДЛОЖЕНИИ

Л. Бенкё

Грамматический, и в частном синтаксический анализ очень сложен. Сложен не потому, что данные единицы надо определённым способом разбирать на определённые части, и вновь составлять их, а потому что он представляет собой познание во многих отношениях бесконечных, комбинативных возможностей языковых элементов, систематизацию разных аспектов и способов анализа, различие более частого и общего, точнее редкого и единичного, а также постоянно изменяющегося и неизменного и в итоге — приведение в этих явлений в языковую систему, многократно сплетённую, и всё же представляющую собой единое целое. Всё это, разумеется, не может освободить нас от разработки методов анализа, отвечающим современным научным и общественным требованиям. По мнению автора, не формировался уже раньше соответственный аналитический способ разбора предложения потому, что традиционный, так называемый логический разбор так же, как и современный, так называемый формальный разбор односторонне занимались многогранными языковыми элементами. Таким образом он постоянно сталкивался с неразрешимыми затруднениями. По автору к удовлетворительному решению может привести только комплексный метод анализа, учитывающий многостороннюю функцию языковых элементов. Автор показывает такой многосторонний метод анализа. Он занимается первую очередь изучением предикативной структуры, а также — ролью и значением союзов сложных предложений.

SATZANALYSE

Von

L. Benkő

Die grammatische Analyse — und innerhalb derselben die Satzanalyse — ist eine sehr verwickelte Sache. Sie ist deshalb kompliziert, weil es sich nicht darum handelt, gewisse Einheiten mit bestimmten Verfahren in ihre Bestandteile zu zerlegen und wieder zusammenzufügen, sondern es sind die vielfältigen, in mancher Beziehung unendlichen kombinatorischen Möglichkeiten der Sprachelemente zu erkennen, die verschiedenen Gesichtspunkte und Methoden der Analyse in ein System zu bringen, häufige und allgemeine Eigenschaften von seltenen und individuellen, sich fortwährend ändernde von solchen ständigen Charakters zu unterscheiden und dies alles in ein mehrfach verwobenes und doch ein einheitliches Ganzes bilden des Sprachsystem einzufügen.

Das kann uns freilich von der Ausbildung auch den modernen wissenschaftlichen und gesellschaftlichen Forderungen genügender Methoden der Analyse nicht entheben. Nach Verfassers Ansicht hat sich eine entsprechende analytische Verfahrensweise deshalb nicht früher ausgebildet, weil die hergebrachte, sogenannte logische Analyse ebenso wie die moderne, sogenannte formale Analyse sich mit den mehrschichtigen Sprachelementen einseitig befasste und so fortwährend auf unlösliche Schwierigkeiten stieß. Nach der Meinung des Verfassers kann nur eine die vielseitige Funktion der Sprachelemente berücksichtigende komplexe Analyse zu einem befriedigenden Resultate führen. Es wird eine solche, die Probleme von mehreren Seiten beleuchtende Methode vorgeführt und zuerst die Struktur der prädikativen Beziehung untersucht, dann Rolle und Wert der Bindewörter in zusammengesetzten Sätzen behandelt.